FORSLAG TIL AFGØRELSE FRA GENERALADVOKAT WALTER VAN GERVEN
fremsat den 11. juli 1991 *

Hr. præsident,
De herrer dommere,

1. I denne sag har det nederlandske College van Beroep Studiefinanciering i medfør af EØF-Traktatens artikel 177 anmodet om en præjudiciel afgørelse vedrørende fortolkningen af EØF-Traktatens artikel 48 samt artikel 7, stk. 2, og artikel 12 i Rådets forordning (EØF) nr. 1612/68 af 15. oktober 1968 om arbejdskraftens frie bevægelighed inden for Fællesskabet [1]. De spørgsmål, som Domstolen har fået forelagt, er rejst under en sag mellem sagsøgeren, M. J. E. Bernini (herefter benævnt »Bernini«), og sagsøgte, den nederlandske Minister van Onderwijs en Wetenschappen (herefter benævnt »ministeriet«), vedrørende ret til nederlandsk studiestøtte for studerende fra andre medlemsstater til studier i udlandet.

Faktiske omstændigheder og retsforhandlinger

2. Bernini, som er italiensk statsborger, flyttede i 1964 som to-årig med sine forældre til Nederlandene. Hendes far havde dengang modtaget ansættelse ved universitetet i Leiden, hvor han stadig er ansat. Bernini har i Nederlandene gennemført hele sin under- og mellemskoleuddannelse efterfulgt af en faglig uddannelse ved Middelbare Technische School. Som led i den faglige uddannelse arbejdede hun ti uger (i tiden 21.3.1985 — 31.5.1985) som lønnet praktikant i en afdeling for design og forarbejdning ved en møbelfabrik i Haarlem i Nederlandene. I november 1985 begyndte Bernini at studere arkitektur ved universitetet i Napoli, og i juli 1986 ansøgte hun ministeriet om studiestøtte i medfør af Wet op de studiefinanciering af 24. april 1986 (den nederlandske lov om studiestøtte, herefter benævnt »WSF«) [2].

Ansøgningen blev afslået i maj 1987 med den begrundelse, at Bernini ifølge ministeriet ikke tilhørte den gruppe udlændinge, som efter WSF artikel 7 ligestilles med nederlandske statsborgere, og at arkitektuddannelsen ved universitetet i Napoli ikke opfyldte de i WSF artikel 9 og 11 fastsatte betingelser. Bernini klagede i juni 1987 til ministeriet over denne afgørelse. Klagen blev dog afvist i august 1987, fordi Bernini — stadig ifølge ministeriet — ikke efter WSF artikel 7 kunne ligestilles med nederlændere i henseende til studiestøtte [3]. Det understregedes, at Bernini som udlænding skulle være bosat i Nederlandene for at være berettiget til nederlandsk studiestøtte;

* Originalsprog: nederlandsk.

1 — EFT 1968 II, s. 467.

2 — Nederlands Staatsblad, 1986, s. 252. Loven trådte i kraft den 1.10.1986.

3 — Arkitektuddannelsen ved universitetet i Napoli opfylder imidlertid nu kravene i WSF.

ifølge ministeriet boede hun imidlertid i Napoli.

3. Bernini har indbragt ministeriets afgørelse for College van Beroep Studiefinanciering, dvs. den forelæggende ret. Hun har i den forbindelse fremført det argument, at hun i kraft af sit praktikophold fra 21. marts til 31. maj 1985 er blevet vandrende arbejdstager og derfor har ret til studiestøtte i medfør af artikel 7 i forordning (EØF) nr. 1612/68. Subsidiært har hun gjort gældende, at studiestøtten til den af hende påbegyndte uddannelse er en social fordel for hendes far efter artikel 7 og artikel 10, 11 og 12 i forordning nr. 1612/68. Endelig har hun påberåbt sig forordningens artikel 12, som skulle give hende et direkte krav på studiestøtte som barn af en vandrende arbejdstager.

Ministeriet gjorde for den forelæggende ret på sin side gældende, at Bernini ikke havde opnået status som vandrende arbejdstager »ved at arbejde nogle dage i en ferie« og derfor ikke kunne påberåbe sig artikel 7 i forordning nr. 1612/68. Berninis far, som ubestridt er vandrende arbejdstager, har ifølge artikel 7 faktisk ret til de samme sociale fordele som nederlandske arbejdstagere, men ifølge ministeriet udgør studiestøtten ikke en social fordel for faderen i nævnte artikel 7's forstand, idet den udtrykkeligt tildeles den studerende og ikke dennes forældre. Endelig afviser ministeriet også, at artikel 12 i forordning nr. 1612/68 skulle kunne påberåbes, fordi Bernini efter betydningen i forordningens artikel 10, stk. 1, ikke længere er et familiemedlem til en vandrende arbejdstager og heller ikke opfylder bopælskravet i artikel 12.

4. Den forelæggende ret har forelagt Domstolen følgende fem præjudicielle spørgsmål:

»1) Skal en person som Bernini i den situation, hvor vedkommende har arbejdet som praktikant som led i en uddannelse i en medlemsstat (i dette tilfælde Nederlandene) og derefter viderefører sine studier i den medlemsstat, hvori han eller hun er statsborger, anses for vandrende arbejdstager, som er omfattet af anvendelsesområdet for EØF-Traktatens artikel 48 og 49 og forordning (EØF) nr. 1612/68?

2) Skal Domstolens praksis, jf. dommene af 21. juni 1988 i sag 39/86 (Lair) og i sag 197/86 (Brown), forstås således, at en vandrende arbejdstager i et tilfælde som det foreliggende, hvori der kan påvises en (vis) materiel forbindelse mellem arten af den tidligere (reelt og faktisk) udøvede erhvervsmæssige beskæftigelse og det studium, som denne arbejdstager senere følger, også bevarer sin status som vandrende arbejdstager i den betydning, der forudsættes i EØF-Traktatens artikel 48 samt i artikel 7 i forordning (EØF) nr. 1612/68, såfremt den pågældende ikke ufrivilligt er blevet arbejdsløs (f.eks. ved at arbejdstageren helt af egen drift har ophørt med den tidligere beskæftigelse for at studere), og såfremt den pågældende efter den tidligere udøvede beskæftigelses ophør ikke umiddelbart derefter, men først

længere tid derefter begynder at studere?

3) På grundlag af hvilke kriterier skal det bedømmes, om et barn af en statsborger i en medlemsstat, som arbejder eller har arbejdet på en anden medlemsstats område, er 'bosat' i denne anden medlemsstat i den i artikel 12 i forordning (EØF) nr. 1612/68 forudsatte betydning? Er det herved muligt, at et barn, som i nogle år opholder sig uden for denne anden medlemsstat, mens det følger et studium, alligevel stadig kan anses for at være bosat i denne anden medlemsstat?

4) Medfører fællesskabsretten, at en medlemsstat (som f.eks. Nederlandene) — som på visse betingelser giver indenlandske arbejdstageres børn økonomisk mulighed for at følge bestemte uddannelser i en anden medlemsstat, uden at der derved stilles krav om bopæl i hjemlandet (Nederlandene) — også skal give børn af fællesskabsarbejdstagere, der er beskæftiget i denne medlemsstat, den samme mulighed på de samme betingelser, eller skal disse børn først anses for at være 'bosat' i denne medlemsstat i artikel 12's forstand i forordning (EØF) nr. 1612/68, men ikke længere anses for at være det efter studiets påbegyndelse? Må kravet om at være bosat i modtagermedlemsstaten, som stilles til en fællesskabsarbejdstagers barn i denne forbindelse, da ikke længere stilles i forbindelse med anvendelsen af artikel 12, fordi denne anvendelse ellers kommer i strid med EØF-Traktatens artikel 48?

5) Kan tildeling af studiestøtte (som f.eks. studiestøtte i henhold til den nederlandske WSF) til et barn af en arbejdstager som omhandlet i artikel 7 i forordning (EØF) nr. 1612/68 anses for en social fordel som omhandlet i forordningens artikel 7, stk. 2, såfremt den pågældende arbejdstager ellers selv helt eller delvis skulle afholde udgifterne til dette barns underhold og studier, og såfremt den nævnte tildeling derfor påviseligt er en økonomisk besparelse for den pågældende arbejdstager?

Såfremt dette spørgsmål besvares bekræftende, medfører dette da, at denne arbejdstagers barn kan gøre et selvstændigt krav på studiestøtte gældende i et tilfælde, hvor medlemsstatens nationale bestemmelser (f.eks. den nederlandske WSF) udelukkende giver det studerende barn og ikke den af forældrene, der er arbejdstager, dette krav? Består der da et *fuldstændigt* krav på studiestøtte, eller f.eks. kun et krav, der er afhængigt af det omfang, hvori tildeling af studiestøtte til barnet giver den pågældende arbejdstager en påviselig økonomisk besparelse?

Gør det herved nogen forskel, om det pågældende studerende barn bor i den medlemsstat, hvor den af forældrene, der er arbejdstager, er beskæftiget, såfremt den nationale lovgivning i denne medlemsstat (som f.eks. den neder-

landske WSF) ikke stiller krav om bopæl i medlemsstaten for sine egne, indenlandske arbejdstageres børn?«

5. Ved skrivelse af 1. marts 1991 har den fungerende formand for College van Beroep Studiefinanciering meddelt Domstolen, at ministeriet efter afsigelsen af Domstolens dom af 13. november 1990, Di Leo [4], har ændret opfattelse og nu mener, at Bernini som barn af en vandrende arbejdstager faktisk har ret til studiestøtte til det studium, som hun følger. Det fremgår af skrivelsen, at den forelæggende ret derfor ikke længere tillægger to af de præjudicielle spørgsmål betydning, dvs. spørgsmålene om Bernini som barn af en vandrende arbejdstager har ret til studiestøtte (spørgsmål 3 og 4). Med hensyn til de andre præjudicielle spørgsmål vedrørende Bernini's ret til studiestøtte som vandrende arbejdstager (spørgsmål 1 og 2) eller i kraft af en social fordel, som tilkommer hendes far (spørgsmål 5), anfører den forelæggende ret, at der ved den nævnte dom ikke er taget stilling til disse spørgsmål, og at den stadig ønsker svar herpå, bl.a. fordi besvarelsen heraf *også* vil være af stor betydning for afgørelsen af en række sager for retten, som vedrører tilsvarende ansøgninger.

6. Den nederlandske regering bekræftede under retsmødet, at den har ændret opfattelse som anført, og at den studiestøtte, som Bernini ansøgte om som barn af en arbejdstager, allerede var blevet udbetalt.

Herefter må jeg i første række undersøge, om Domstolen i medfør af EØF-Traktatens artikel 177 er kompetent til at besvare de præjudicielle spørgsmål.

Domstolens kompetence

7. Domstolen savner kompetence til at besvare fortolkningsspørgsmål, som ikke er udtryk for et objektivt behov i forbindelse med løsningen af en retstvist [5]. Inden for rammerne af kompetencefordelingen mellem de nationale retsinstanser og Domstolen tilkommer det imidlertid den nationale ret at bedømme, om de retsspørgsmål, tvisten giver anledning til, er relevante, og om en præjudiciel afgørelse er nødvendig, for at retten kan afsige dom [6]. Domstolen kan ikke bedømme grundene til fortolkningsanmodningen [7]. Den nationale ret er dog kun tillagt denne kompetence for at kunne afgøre en for denne verserende sag [8].

Domstolen må derfor erklære sig inkompetent, såfremt hovedsagen ikke længere foreligger, eller de stillede spørgsmål savner forbindelse med realiteten i hovedsagen eller dennes genstand [9]. Så vidt det er Domstolen bekendt, har Bernini ikke trukket sagen tilbage; dette fremgår i det mindste ikke af

4 — Sag C-308/89, Sml. I, s. 4185.

5 — Dom af 16.12.1981 (sag 244/80, Foglia, Sml. s. 3045, præmis 18).

6 — Dom af 21.4.1988 (sag 338/85, Pardini, Sml. s. 2041, præmis 8). Jf. også Domstolens kendelse af 26.2.1990 (sag C-286/88, Falciola, Sml. I, s. 191, grund 7) og den i note 5 nævnte Foglia-dom, præmis 14 og 15.

7 — Dom af 16.6.1981 (sag 126/80, Salonia, Sml. s. 1563, præmis 6); vedrørende dette spørgsmål se også dom af 19.12.1968 (sag 13/68, Salgoil, Sml. 1965-1968, s. 553, org. ref.: Rec. 1968, s. 632).

8 — Jf. præmis 9 i den i note 6 nævnte dom af 21.4.1988, Pardini.

9 — Jf. præmis 6 i dom af 16.6.1981, Salonia (nævnt i note 7), og grund 8 i kendelse af 26.2.1990, Falciola (nævnt i note 6).

den forelæggende rets skrivelse og blev heller ikke oplyst under retsmødet. Det kan i øvrigt ikke udelukkes, at Bernini, selv om hun modtager den studiestøtte, hun ansøgte om, kan have interesse i at få anerkendt sin ret hertil på grundlag af en af de to andre af hende påberåbte grunde. Jeg går da derfor også ud fra, at de spørgsmål, som er stillet med hensyn til de andre grunde, stadig har (kan have) forbindelse med realiteten i hovedsagen (der stadig verserer for den forelæggende ret) eller dennes genstand, hvorfor jeg vil besvare disse. Med hensyn til de spørgsmål (3 og 4), som den forelæggende ret ikke længere anser for at have betydning for den verserende sag, foreligger denne forbindelse ikke længere, hvorfor det er ufornødent at besvare dem. Jeg vil dog med henblik på den rette forståelse af det »bopælskrav«, som disse spørgsmål vedrører, først kort gennemgå Domstolens relevante praksis, fordi dette kan være af betydning for den begrundelse, som den forelæggende ret bør anføre ved behandlingen af sagens spørgsmål.

Retten til studiestøtte på grundlag af status som vandrende arbejdstager

8. Artikel 7, stk. 2, i forordning nr. 1612/68 bestemmer, at en arbejdstager, som er statsborger i en medlemsstat, på de øvrige medlemsstaters område nyder samme sociale og skattemæssige fordele som indenlandske arbejdstagere. Ifølge Domstolens faste praksis skal studiestøtte anses for en social fordel i denne artikels forstand [10]. Med det *første* og det *andet* spørgsmål rejser den forelæggende ret spørgsmålet, om en studerende som Bernini på noget tidspunkt har haft status som vandrende arbejdstager efter EØF-Traktatens artikel 48 og forordning nr. 1612/68, og i bekræftende fald om hun har bevaret denne status under studierne.

9. Som allerede bemærket gennemgik Bernini som led i sin tekniske faguddannelse forud for universitetsstudierne en lønnet praktik på ti uger i tiden 21. marts — 31. maj 1985 på en møbelfabrik i Nederlandene, og hun mener derved at have opnået status som vandrende arbejdstager.

Som vandrende arbejdstager anses ifølge Domstolens faste praksis enhver, der udøver faktisk og reel lønnet beskæftigelse, med udelukkelse af beskæftigelsesformer, der har et så lidet omfang, at de fremstår som et rent marginalt supplement [11]. Det væsentligste kendetegn ved et arbejdsforhold er ifølge denne praksis, at en person i en vis periode præsterer ydelser mod vederlag for en anden og efter dennes anvisninger [12].

I Lawrie-Blum-dommen og Brown-dommen anerkendte Domstolen, at også praktikanter

10 — Jf. f.eks. dom af 21.6.1988 (sag 39/86, Lair, Sml. s. 3161, præmis 19-24) og specielt med hensyn til støtte til studier i udlandet, dom af 27.9.1988 (sag 235/87, Matteucci, Sml. s. 5589, præmis 11).

11 — Dom af 23.3.1982 (sag 53/81, Levin, Sml s. 1053, præmis 16, 17 og 21), af 3.6.1986 (sag 139/85, Kempf, Sml. s. 1741, præmis 14), af 21.6.1988 (sag 197/86, Brown, Sml. s. 3205, præmis 21), af 31.5.1989 (sag 344/87, Bettray, Sml. s. 1621, præmis 13), og af 5.10.1988 (sag 196/87, Steymann, Sml. s. 6159, præmis 13). Jf. også afsnit 7 i mit forslag til afgørelse vedrørende dom af 26.2.1992 (sag C-357/89, Raulin, Sml. I, s. 1027).

12 — Jf. dom af 3.7.1986 (sag 66/85, Lawrie-Blum, Sml. s. 2121, præmis 17), samt den i note 11 nævnte dom af 31.5.1989 (Bettray, præmis 12) og af 21.6.1988 (Brown, præmis 21).

der — som en praktisk forberedelse til selve udøvelsen af et erhverv [13] eller i form af »erhvervspraktik før et universitetsstudium« [14] — præsterer ydelser mod vederlag for en anden og efter dennes anvisninger, kunne anses for vandrende arbejdstagere. Som den nederlandske regering har bemærket, drejede det sig i disse sager imidlertid om praktik af meget længere varighed (otte måneder eller længere).

Med det *første* præjudicielle *spørgsmål* ønsker den forelæggende ret derfor også oplyst, om en praktikants udøvelse af lønnet beskæftigelse i ti uger som led i en faglig uddannelse er tilstrækkelig til, at vedkommende opnår status som vandrende arbejdstager.

10. Det tilkommer den nationale ret at afgøre på grundlag af de konkrete faktiske omstændigheder, om beskæftigelse, som er udøvet i en bestemt periode, er faktisk og reel og ikke af et så lidet omfang, at den fremstår som et rent marginalt supplement. Som jeg anførte i mit forslag til afgørelse i sag C-357/89, Raulin, skal det derved efterprøves, dels at arbejdsforholdet ikke var så kortvarigt, at vedkommende ikke eller næsten ikke kunne gøre sig bekendt med det konkrete arbejde, dels om beskæftigelsen faktisk havde økonomisk værdi overhovedet for arbejdsgiveren.

Under den mundtlige forhandling henviste den nederlandske regerings repræsentant herved til dom af 31. maj 1989 i Bettray-sagen [15]. Heri fastslog Domstolen, at selv om de i sagen omhandlede ydelser var præsteret mod vederlag for en anden og efter dennes anvisninger, kunne ydelserne »ikke anses for en reel og faktisk økonomisk virksomhed, idet den blot er et middel til genuddannelse af de personer, der udøver den, eller til, at de på ny kan finde beskæftigelse, og formålet med det lønnede arbejde... er, at den pågældende på kortere eller længere sigt genvinder evnen til at beklæde en almindelig stilling og kan leve på en måde, der er så normal som muligt« (præmis 17). I sagen var der tale om en »social beskæftigelse« forbeholdt personer, der som følge af egne forhold i længere tid ikke kan udføre et arbejde på normale vilkår, og som, sådan forstår jeg det, ikke er til rådighed for arbejdsmarkedet [16]. I sin afgørelse tillagde Domstolen det stor vægt, at Bettray ikke blev beskæftiget på grund af hans evne til at udføre et bestemt arbejde, men at arbejdsopgaverne tværtimod tilpassedes de personer, som udfører dem, med det formål at søge deres arbejdsevne bevaret, genskabt eller fremmet (præmis 19).

13 — I den nævnte Lawrie-Blum-dom af 3.7.1986 (fodnote 12) var der tale om et praktikophold, som var en del af en læreruddannelse, og som bestod i at undervise tolv timer om ugen. Domstolen udtalte i dommens præmis 19: Den omstændighed, at det pædagogiske kursus — ligesom læretiden i andre erhverv — kan betragtes som en praktisk forberedelse til selve udøvelsen af professionen, kan ikke forhindre anvendelsen af artikel 48, stk. 1, når kurset gennemføres under de vilkår, der gælder for lønnet beskæftigelse.

14 — I den nævnte Brown-dom af 21.6.1988, præmis 3 (nævnt i note 11) var der tale om en beskæftigelse, som i forelæggelseskendelsen var beskrevet som erhvervspraktik før et universitetsstudium. Domstolen fandt alligevel, at Brown havde opnået status som vandrende arbejdstager, fordi han havde udøvet faktisk og reel beskæftigelse (præmis 20-23).

15 — Jf. ovenfor note 11.

16 — Jf. også generaladvokat Jacobs' forslag til afgørelse af 8.3.1989 (Sml. 1989, s. 1621, på s. 1637).

11. Tilsvarende kan man sige, at gennemgår en studerende som led i en faglig uddannelse før et universitetsstudium en seks ugers lønnet praktik i en virksomhed, da er vedkommende ikke udvalgt efter hans evne til at udføre denne beskæftigelse, men er derimod sat til at arbejde for at fremme arbejdsevnen.

Jeg kan alligevel dårligt forestille mig, at Domstolen med Bettray-dommen af 31. maj 1989 ville ændre praksis i forhold til Lawrie-Blum-dommen af 3. juli 1986 (som den i øvrigt udtrykkeligt henviser til) og Brown-dommen af 21. juni 1988. I Bettray-dommen indleder Domstolen også sin argumentation med en henvisning til sin faste praksis om, at artikel 48's anvendelsesområde og dermed arbejdstagerbegrebet skal fortolkes vidt (præmis 12), og gentager derved, at hverken den pågældende arbejdstagers mere eller mindre høje produktivitet (præmis 15) eller arbejdsforholdets »sui generis«-karakter er af betydning (præmis 16). Bettray-dommens rækkevidde må derfor begrænses til at gælde for den specielle situation, hvor der er tale om social beskæftigelse, som sigter til at genoptræne stofmisbrugere.

12. Dette betyder dog ikke, at man ved bedømmelsen af, om en person er arbejdstager, ikke kan tage hensyn til, at beskæftigelsen fandt sted under en praktik. Den nationale ret bør i første række efterprøve, om praktikken har et arbejdsforholds væsentligste kendetegn. Som det fremgår af Lawrie-Blum-dommen af 3. juli 1986 (som vedrørte en praktik i forbindelse med en læreruddannelse), kræves det hertil, at praktikantens arbejdsydelser og arbejdstid fastlægges af arbejdsgiveren, hvis anvisninger han skal rette sig efter, at beskæftigelsen har en vis økonomisk værdi for arbejdsgiveren, og at de beløb, praktikanten modtager, kan betragtes som vederlag for de tjenesteydelser, der præsteres (og for de forpligtelser, som gennemgangen af kurset indebærer, præmis 17 og 18). Har de præsterede ydelser ingen eller kun beskeden økonomisk værdi for arbejdsgiveren (f.eks. fordi det kun er efter uddannelsesinstitutionens anmodning, at praktikanten har fået plads hos arbejdsgiveren, som derved handler af velvilje eller ud fra et hensyn til sit offentlige omdømme), og/eller er den løn, arbejdsgiveren betaler, hvis han overhovedet gør det, rent nominel, kan man efter min opfattelse ikke tale om et arbejdsforhold, der giver status som arbejdstager [17].

For det andet kan den nationale ret, når de væsentligste kendetegn for et arbejdsforhold foreligger, også tage hensyn til praktikkens karakter — i forbindelse med undersøgelsen af, om arbejdsforholdet har været tilstrækkeligt langvarigt og ikke fremstår som et rent marginalt supplement efter betydningen i Domstolens praksis — og kan derved kræve en længere beskæftigelsesperiode i tilfælde af en lønnet praktik, som per definition skal udvikle en bestemt arbejdsevne, end i forbindelse med en normal ansættelse. I tilfælde af en lønnet praktik forekommer ti uger mig at være (for) kort tid [18].

17 — I et sådant tilfælde skal praktikanten, når praktikopholdet er et led af studieforløbet, snarere anses for en vandrende studerende (med de hertil knyttede rettigheder) end en vandrende arbejdstager.

18 — I Brown-sagen (ovenfor note 11) blev en periode på otte måneder anset for tilstrækkelig.

13. Måtte den forelæggende ret derimod komme til det resultat, at Bernini alligevel har opnået status af vandrende arbejdstager i kraft af sit praktikophold, ønskes der med det *andet* præjudicielle *spørgsmål* oplyst, om Bernini har beholdt sin status som arbejdstager, og om hun stadig har den, nu hun er fuldtidsstuderende ved Napolis universitet.

Domstolen fastslog i Lair-dommen, at for så vidt angår ret til studiestøtte bevarer en studerende, som tidligere har opnået status som arbejdstager, denne status, hvis der en kontinuitet mellem studiet og den tidligere udøvede erhvervsmæssige beskæftigelse i den forstand, at »det pågældende studium har tilknytning til en tidligere erhvervsmæssig beskæftigelse«. Domstolen tilføjede, at en sådan kontinuitet dog ikke kan kræves, »når der er tale om en vandrende arbejdstager, der ufrivilligt er blevet arbejdsløs, og som på grund af forholdene på arbejdsmarkedet er nødt til at omskole sig med henblik på beskæftigelse i et andet fag« (præmis 37).

Det fremgår af det præjudicielle spørgsmål, at den forelæggende ret anser kravet om, at det pågældende studium har tilknytning til den tidligere erhvervsmæssige beskæftigelse, for opfyldt i denne sag. Det ønskes dog oplyst, om en studerende også bevarer sin status som vandrende arbejdstager, såfremt den pågældende frivilligt er blevet arbejdsløs, f.eks. ved helt af egen drift at være ophørt med den tidligere beskæftigelse for at studere (spørgsmålets første led), og i bekræftende fald, om dette også gælder, såfremt den pågældende først længere tid efter den tidligere udøvede beskæftigelses ophør begynder at studere (spørgsmålets andet led).

14. Med hensyn til spørgsmålets første led mener jeg ikke, at det kan udledes af dommene af 21. juni 1988 (Lair og Brown), at hvor der kræves en tilknytning mellem den tidligere erhvervsmæssige beskæftigelse og det påbegyndte studium, og en sådan foreligger, beholder den vandrende arbejdstager kun sin status, såfremt han er »ufrivilligt arbejdsløs« på det tidspunkt, hvor han begynder at studere. I Lair-dommen fandt Domstolen det faktisk ikke en eneste gang nødvendigt at nævne, at Sylvie Lair (sandsynligvis) var ufrivillig arbejdsløs på det tidspunkt, da hun påbegyndte sine studier[19], og i Brown-dommen drejede det sig om en arbejdstager, som vel egentlig blev »frivillig arbejdsløs«, fordi det fra starten var klart, at Steven Brown afbrød sin erhvervsmæssige beskæftigelse efter otte måneder for at studere.

Selv om man gør den studerendes / tidligere arbejdstagers ret betinget af, at han »ufrivilligt« er blevet arbejdsløs, mener jeg under alle omstændigheder af de grunde, som jeg har fremført i mit forslag til afgørelse i Raulin-sagen (afsnit 14), at begrebet »ufrivilligt« arbejdsløs bør fortolkes vidt.

15. Med hensyn til spørgsmålets andet led (med hensyn til den tid som må forløbe mellem den erhvervsmæssige beskæftigelses ophør og studiets påbegyndelse) mener jeg, at det i Domstolens praksis opstillede krav om »kontinuitet« kun består, når arbejdstageren har opgivet sin erhvervsmæssige beskæftigelse (eller hvis han er arbejdsløs, er holdt op med at søge arbejde) i den reelle hensigt

19 — Dette udleder jeg af generaladvokat Slynn's forslag til afgørelse, hvori han anfører, at Lair modtog arbejdsløshedsydelser (Sml. 1988, s. 3161, på s. 3179).

at begynde at studere og derved forbedre sine karriere- og beskæftigelsesmuligheder. Påbegyndes studiet først længere tid [20] efter den erhvervsmæssige beskæftigelses ophør (eller efter at vedkommende er holdt op med at søge arbejde), kan det være et vigtigt holdepunkt for, at den pågældende ikke har opgivet sin erhvervsmæssige beskæftigelse (eller er holdt op med at søge beskæftigelse) for at begynde at studere. Det tilkommer naturligvis den nationale ret på denne baggrund at bedømme afbrydelsens varighed.

16. Ifølge den danske regering bør en arbejdstager, som forlader modtagerlandet for et længere tidsrum med henblik på at studere i det land, hvor vedkommende er statsborger, ikke kunne gøre krav på studiestøtte i det førstnævnte land, da støtten ikke bidrager til den vandrende studerendes integration i det land, som udbetaler støtten.

Efter min mening er dette argument afvist i den nævnte dom af 13. november 1990 (Di Leo).

I den omhandlede sag havde den nederlandske regering og den tyske regering anvendt det samme argument for at godtgøre, at støtte til studier (medicin) i udlandet, navnlig i vedkommendes hjemland, ikke kunne være omfattet af artikel 12 i forordning nr. 1612/68. Domstolen forkastede med klare ord dette argument, og det fremgår af præmisserne, at det samme argument også må forkastes med hensyn til forordningens artikel 7, stk. 2 [21].

20 — I sit indlæg for Domstolen har Kommissionen efter min mening med rette anført, at der i denne sag kun er forløbet kort tid mellem beskæftigelsens ophør og studiernes påbegyndelse, nemlig fem måneder, som for en dels vedkommende faldt sammen med universitetsferien.

21 — I dommens præmis 14 og 15 (jf. note 4) bygger Domstolen sin argumentation på sin dom af 27.9.1988 (Matteuci, jf. ovenfor, note 10), som vedrørte forordningens artikel 7, stk. 2, for i præmis 16 at komme til sit resultat med hensyn til artikel 12.

Retten til studiestøtte som barn af vandrende arbejdstager

17. Som sagt har den forelæggende ret meddelt Domstolen, at ministeriet — efter afsigelsen af Domstolens dom den 13. november 1990 (Di Leo) — ikke længere bestrider Bernini's ret til studiestøtte som barn af en vandrende arbejdstager [22]. Ministeriet indtog oprindelig en anden holdning ud fra en betragtning om, at Bernini, da hun studerede i Napoli, ikke længere kunne anses for at være bosat i Nederlandene efter artikel 12 i forordning nr. 1612/68. Selv om den forelæggende ret ikke længere anser det *tredje* og det *fjerde* præjudicielle spørgsmål, som vedrører dette stridspunkt, for at have interesse, hvorfor jeg heller ikke vil tage stilling til dem, vil jeg dog som tidligere bebudet (afsnit 7) her fremkomme med en enkelt bemærkning i tilknytning til Domstolens praksis vedrørende bopælskravet i den omhandlede artikel 12.

18. I Di Leo-sagen — som omhandlede en i Tyskland bosat italiensk studerende (hun var datter af en italiensk arbejdstager, som også var bosat i Tyskland), der ønskede at følge et medicinstudium ved universitetet i Siena — fastslog Domstolen, at hun skulle sidestilles med indenlandske statsborgere, for så vidt angår studiestøtte, selv om uddannelsen blev gennemført i den stat, som hun havde statsborgerskab i. Derved anerkendte Domstolen implicit, at kravet om bopæl i den medlemsstat, som giver støtten (kravets gyldighed blev ikke bestridt), kan være opfyldt, selv om den studerende på

22 — Jf. ovenfor afsnit 5 og 6.

grund af sit studium tager ophold i en anden medlemsstat [23].

En sådan fortolkning af bopælsbegrebet forekommer mig at ligge på linje med Domstolens praksis inden for andre områder af fællesskabsretten. Ifølge denne praksis forstås ved »bopæl« det sted, hvor en person har det permanente midtpunkt for sine livsinteresser [24]. Det siger sig selv, at et hvilket som helst midlertidigt ophold på et andet sted ikke overfører det permanente midtpunkt for den pågældendes livsinteresser. Om dette er tilfældet afhænger efter min mening af bevæggrundene til, at vedkommende flytter, arten af den i øvrigt udøvede beskæftigelse og den pågældendes familieforhold [25]. For så vidt angår studerende er den omstændighed, at vedkommende er flyttet på grund af studier og for den tid, de varer, altså et vigtigt forhold.

19. Ministeriets beslutning om — i modsætning til dets tidligere standpunkt — alligevel at give Bernini studiestøtte, er derfor udtryk for, at ministeriet, efter min opfattelse med føje, kom til det resultat, at en studerende bevarer sin bopæl i modtagermedlemsstaten, når det som i denne sag bl.a. fremgår, at vedkommendes nærmeste familie, som forsørger hende, bliver boende i den pågældende medlemsstat, hvor den studerende selv har boet uafbrudt siden hun var to år og har gået i skole, at hun har forladt medlemsstaten for at studere og for den tid, studiet varer, og stadig regelmæssigt rejser hjem til sin familie, og at hun ikke hidtil har udtrykt noget ønske om at bosætte sig et andet sted efter studiernes afslutning [26].

Den studerendes ret til studiestøtte i kraft af en af forældrenes status som vandrende arbejdstager

20. Den forelæggende ret ønsker med sit *femte spørgsmål* fastslået, om tildelingen af studiestøtte til et barn af en vandrende arbejdstager kan anses for en social fordel som omhandlet i artikel 7, stk. 2, i forordning nr. 1612/68 for vedkommende fader eller moder / vandrende arbejdstager, såfremt denne ellers selv helt eller delvis måtte afholde udgifterne til dette barns underhold og studier, og i bekræftende fald, om barnet da på dette grundlag kan gøre et selvstændigt krav på studiestøtte gældende i et tilfælde, hvor medlemsstatens nationale bestemmelser kun giver barnet selv denne ret, og om det herved gør nogen forskel, om barnet bor i modtagermedlemsstaten, når den nationale lovgivning i denne medlems-

23 — I modsat fald vil dommen af 13.11.1990 (Di Leo, jf. note 4) kun være relevant for børn af vandrende arbejdstagere, som bor i et grænseområde, og som beholder deres bopæl i modtagerlandet, mens de studerer i udlandet, hvilket ikke var tilfældet for Carmina di Leo's vedkommende.

24 — Jf. dom af 12.7.1973 (sag 13/73, Angenieux, Sml. s. 935, præmis 28-32). Se også den senere dom af 13.11.1990 (sag C-216/89, Reibold, Sml. I, s. 4166, præmis 15).

25 — Jf. præmis 15 i den i foregående note citerede dom af 13.11.1990 (Reibold).

26 — I dom af 15.3.1989 (forenede sager 389/87 og 390/87, Echternach og Moritz, Sml. s. 723) anerkendte Domstolen ganske vist, at en studerende var bosat i den medlemsstat, hvor han studerede, selv om hans familie var rejst tilbage til hjemlandet. I sagen var det afgørende forhold imidlertid, at den studerende altid havde boet sammen med sin familie (inden den rejste tilbage til hjemlandet) og studeret i den førstnævnte stat, og at han efter først at være rejst med sin familie var vendt tilbage for at fortsætte sine studier, som han ikke kunne fortsætte i hjemlandet (præmis 23).

stat ikke stiller krav om bopæl for børn af indenlandske arbejdstagere.

21. Sociale fordele i artikel 7, stk. 2's forstand, omfatter alle rettigheder, »det være sig med eller uden tilknytning til en arbejdskontrakt, som tilkommer enhver indenlandsk arbejdstager, i det væsentlige på grund af hans objektive status som arbejdstager, eller allerede fordi han har bopæl på det nationale område, og hvis udstrækning til også at gælde arbejdstagere med statsborgerskab i andre medlemsstater må antages at kunne fremme disses mobilitet inden for Fællesskabet« [27]. På denne baggrund fastslog Domstolen i den nævnte dom af 20. juni 1985 (Deak, præmis 24), at en medlemsstat ikke ifølge artikel 7 i forordning nr. 1612/68 kan nægte børn, der forsørges af en arbejdstager, som er statsborger i en anden medlemsstat, ydelser, der i henhold til førstnævnte medlemsstats lovgivning kan udbetales til unge arbejdssøgende på grund af deres personlige situation, på grund af, at børnene ikke er statsborgere i en medlemsstat [28]. I Lebon-dommen fastslog Domstolen dog, at en social ydelse, som har hjemmel i modtagerlandets lovgivning, og som generelt sikrer modtagerne et vist eksistensminimum, kan nægtes et barn (som i sagen var over 21 år) »for så vidt som... [arbejdstageren] ikke længere forsørger efterkommeren, [idet] ydelsen ikke... er en social fordel for arbejdstageren i den betydning, der er forudsat i artikel 7, stk. 2, i forordning (EØF) nr. 1612/68« [29].

Jeg mener, at denne praksis indeholder et svar på spørgsmålets første led: I modsætning til det som den belgiske og danske regering hævder i denne sag, fremgår det af dommen af 20. juni 1985 (Deak), at selv sociale fordele, som den nationale lovgivning hjemler det pågældende barn selv, skal anses for en social fordel i forhold til faderen eller moderen / den vandrende arbejdstager efter artikel 7, stk. 2, og det fordi de er egnede til at fremme arbejdstagernes mobilitet inden for Fællesskabet. Som det er præciseret i dommen af 18. juni 1987 (Lebon) gælder dette dog kun, såfremt arbejdstageren fortsat forsørger barnet. Er det sidste tilfældet — hvilket det tilkommer den forelæggende ret at afgøre — finder jeg, at hele studiestøttebeløbet må anses for en social fordel efter artikel 7, stk. 2.

22. Den forelæggende ret ønsker desuden fastslået, om et barn af en vandrende arbejdstager, i det tilfælde hvor studiestøtte er en social fordel for faderen eller moderen i artikel 7, stk. 2's forstand, kan gøre et selvstændigt krav på studiestøtte gældende, og i bekræftende fald om dette krav er uafhængigt af en bopælsbetingelse for barnet.

Ifølge dom af 18. juni 1987 (Lebon) kan en vandrende arbejdstagers familiemedlemmer i betydningen i artikel 10 i forordning nr. 1612/68 kun indirekte gøre krav på den ligebehandling, som arbejdstageren selv nyder i medfør af forordningens artikel 7. Med andre ord er det kun, når den pågæl-

27 — Jf. bl.a. dom af 20.6.1985 (sag 94/84, Deak, Sml. s. 1873, præmis 21).

28 — I dommens præmis 15 bemærkede Domstolen, at med hensyn til den omhandlede ungdomsarbejdsløshedsydelse var der tale om en ydelse, der stod åben for unge arbejdssøgende på grund af deres personlige situation, og ikke fordi de var familiemedlemmer til en arbejdstager ifølge forordning nr. 1408/71.

29 — Dom af 18.6.1987 (sag 316/85, Lebon, Sml. s. 2811, præmis 13).

dende studiestøtte skal anses for en social fordel for faderen eller moderen/den vandrende arbejdstager i henhold til forordningens artikel 7, stk. 2 — som det hér er tilfældet — at arbejdstagerens børn kan gøre krav på de samme fordele som indenlandske arbejdstageres børn.

Da barnets ret til ligebehandling er indirekte, dvs. følger af faderens eller moderens/den vandrende arbejdstagers krav på studiestøtte, der betragtes som en social fordel for arbejdstageren, er barnets ret efter min mening ikke knyttet til et krav om, at barnet skal have bopæl i den medlemsstat, som yder støtten (ligesom denne ret ifølge dom af 20.6.1985, Deak, heller ikke er betinget af, at barnet har statsborgerskab i en af medlemsstaterne, jf. afsnit 21 ovenfor). Den omstændighed, at artikel 12 i forordning nr. 1612/68 direkte hjemler vandrende arbejdstageres børn visse rettigheder med hensyn til adgang til almindelig undervisning, lærlingeuddannelse og faglig uddannelse, men dog på betingelse af, at barnet er bosat på den pågældende medlemsstats område, ændrer efter min mening ikke ved, at artikel 7, stk. 2, har et selvstændigt og bredere anvendelsesområde, når studiestøtte, som er hjemlet i national lovgivning, ifølge denne bestemmelse kan anses for en social fordel for faderen eller moderen/den vandrende arbejdstager.

Forslag til afgørelse

23. Under henvisning til mine foregående bemærkninger foreslår jeg Domstolen at besvare det første, andet og femte præjudicielle spørgsmål således:

»1) En statsborger i en medlemsstat, der som led i en uddannelse arbejder i en anden medlemsstat som praktikant, skal anses for vandrende arbejdstager i henhold til artikel 7, stk. 2, i forordning (EØF) nr. 1612/68, såfremt det arbejde, vedkommende har udført i henhold til arbejdsgiverens anvisninger, har en vis økonomisk værdi, for hvilket vedkommende modtager et ikke rent nominelt vederlag, *og* såfremt varigheden af arbejdet som praktikant, når henses til dets konkrete indhold og praktikantens mulighed for at blive fortrolig med det udførte arbejde, er tilstrækkelig til, at det ikke må anses for et rent marginalt supplement.

2) En person, der har opnået status som arbejdstager, bevarer denne status — i et tilfælde hvor der kræves en tilknytning mellem den tidligere udøvede beskæftigelse og det studium, vedkommende senere følger, og denne tilknytning fak-

tisk foreligger — når den pågældende ophørte med at arbejde for at påbegynde det omhandlede studium, og det tidsrum, som er forløbet mellem ophøret af den tidligere beskæftigelse og det senere studium, ikke er så langt, at det på baggrund heraf og under hensyn til de konkrete omstændigheder kan udledes, at arbejdstageren ikke ophørte med sin tidligere beskæftigelse for at studere.

3) En studiestøtte, som i en medlemsstat tildeles indenlandske arbejdstageres børn, er en social fordel for en vandrende arbejdstager i den i artikel 7, stk. 2, i forordning (EØF) nr. 1612/68 forudsatte betydning, når arbejdstageren fortsat sørger for barnets underhold, hvorved barnet opnår en indirekte ret til at blive behandlet helt på lige fod med de indenlandske arbejdstageres børn, hvilket gælder uanset barnets bopæl i et tilfælde som det foreliggende, hvor den omhandlede nationale lovgivning ikke indeholder et bopælskrav for indenlandske arbejdstageres børn.«